

УДК: 81'373.45:81'04:811.512.1:811.111
DOI: 10.35254/bsu/2024.67.16

Кадыркулова Ф.Д.
БГУ им. К.Карасаева
кандидат филолог. наук, профессор

Чурмукова Р. К.
БГУ им. К.Карасаева магистрант

АНГЛИС ТИЛИНДЕ ТҮРКИЗМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ТАРЫХЫ

Кыскача мазмуну

Элдердин карым-катнаштары тилдердин байланышысыз мүмкүн эмес. Бул макалада азыркы тилде колдонулуп келе жаткан түрк тилдеринин жардамы менен англис тилине кабыл алынган сөздөрдүн маселеси каралат. Түрк элдеринин тилдери ар түрдүү тилдерде көптөгөн издерди калтырган. Ошондой эле англис тилиндеги түркизмдердин табиятын карап чыгуу, түркизмдердин эки тил маданиятындагы ассимиляциясынын мүнөзүн жана байланыш процессинин жалпы өзгөчөлүктөрүн ачып берүү жана анын колдонулуш жолдорунун семантикасынын иштелип чыгуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Андан башка дагы түркизмдердин англис тилинде пайда болуу тарыхы анын колдонуу жолдору жана семантикасынын иштешинин өзгөчөлүктөрүн аныктоого арналган. Түркизмдер менен болгон мамиледе белгилей кетчү нерсе, англис тилинде орду терең жана кенен. Тилдик байланыштардын натыйжасында бир тилдин элементтеринин экинчи тилге өтүү же кирүү процесси катары аныкталат.

Түйүндүү сөздөр: түркизмдер, тарыхы, тил, байланыш, кабыл алынган сөздөр, ассимиляция, семантика, маалымат, өзгөчөлүктөр, карым-катнаш.

Кадыркулова Ф.Д.
БГУ им. К.Карасаева
канд. филолог. наук, профессор

Чурмукова Р. К.
БГУ им. К.Карасаева магистрант

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Отношения между народами невозможны без общения. В данной статье рассматриваются вопросы заимствования слов в английский язык средствами тюркских языков, которые используются в современном языке. Языки тюркских народов оставили много следов в различных языках. Также рассмотреть природу тюркизма в английском языке, выявить характер ассимиляции на эти языковые культуры и их общие особенности на процесс общения, определить особенности развития семантики, его употребления. Кроме того, и об истории возникновения тюркизмов в английском языке, призванная

определить особенности его употребления и семантики. Говоря о тюркизмах, следует отметить, что английский язык глубок и широк. Его определяют как процесс перехода или проникновения элементов одного языка в другой язык в результате языковых контактов.

Ключевые слова: тюркизмы, история, язык, заимствование, принятые слова, ассимиляция, семантика, информация, особенности, общение.

Kadyrkulova F.D.

*BSU named after K. Karasaeva
Candidate of philology sciences, professor*

Churmukova R.K.

BSU named after K. Karasaeva, master's student

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF TURKISMS IN ENGLISH

Abstract

Relations between peoples are impossible without the communication of languages. This article examines the issue of words adopted into the English language with the help of Turkic languages that are used in the modern language. The languages of the Turkic peoples have left many traces in different languages. Also, to review the nature of Turkisms in English, to reveal the nature of assimilation of Turkisms in two language cultures and the general features of the communication process, and to determine the features of the development of the semantics of its usage. In addition, the history of the emergence of Turkisms in the English language is intended to determine the features of its usage and semantics. In dealing with Turkisms, it should be noted that the English language is deep and wide. It is defined as the process of transition or entry of elements of one language into another language as a result of linguistic contacts.

Keywords: Turkism, history, language, borrowing, adopted words, assimilation, semantics, information, features, communication.

Тил – коомдун эволюциясы менен байланышкан тарыхый жактан өнүгүп келе жаткан кубулуш. Тил калыптануу процессинде улуттук маданий дөөлөттөрдү өткөрүп берет, башка маданияттын казынасын, ошондой эле аларды коштогон сөздөрдү ыңгайлаштырып, тилдин карым-катнаш трансформация процессине кирет. Башкача айтканда, чет тилдин элементи башка тил системасына киргизилгенде ал тил системасына ыңгайлашат. Бир караганда, байланыштарды ассимиляциялоо маселеси көп жагынан карама-каршы келет. Айырмачылык байланыш классификацияларын, түрлөрүн түзүү стадиясында да, байланыш механизминин өзүн белгилөө деңгээлинде да, мураскер тилдеги кабыл

алынган лексиканын адаптациясынын этаптарын, түрлөрүн жана деңгээлдерин бөлүп көрсөтүүдө да байкалат. Белгилүү бир тарыхый доорлордогу жана ар кайсы тилдердеги лексиканын кабыл алуу процесси терең изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан бул макала англис тилиндеги тюркизмдердин түрдүү лексикографиялык булактардын материалдары боюнча тилге ылайыкташтырылышына арналган. Тил ата-бабалардын кылымдар бою биргелешип жасаган эмгектик ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жана тынымсыз муктаждыктын натыйжасында калыптанганы белгилүү. Адамзаттын тарыхында тилдердин өз ара таасиринин ар кандай формалары жана жолдору бар. Бул өз ара аракеттенүүнүн этаптарын изилдөө чет

тилдин элементтерин кабыл алуунун натыйжасында тилдин лексикасынын көбөйүү жана өнүгүү процесстерин мүнөздөө үчүн принципиалдуу мааниге ээ. Демек, маданияттар аралык карым-катнаштын контекстинде, элдердин ортосундагы ар кандай байланыштын натыйжалуу болушу маанилүү. Тилдердин арасында дүйнөлүк мааниге ээ болгон англис тилинде да көптөгөн түркизмдер бар. Түркизм кайсы тилде болбосун түрк тилдеринен алынган сөз. Түрк тилдери азербайжан, балкар, башкыр, гагауз, казак, караит, каракалпак, карачай, кумык, татар, түрк, түркмөн, өзбек, чуваш жана башка жакын тектеш элдердин тилдери. Жалпысынан кырктан ашуун түрк элдери бар. Түрктөрдүн жалпы саны жүз элүү миллионго жакын экен. Түрк элдеринин тилдери ар түрдүү тилдерде, анын ичинде англис тилинде да көптөгөн издерди калтырган. Түрк сөздөрү англис тилине түз байланыш аркылуу да, ортомчу тилдер аркылуу да кабыл алынган. Түрк тектүү сөздөр IV кылымдын аягында, түрк хунндары басып алгандан кийин англис ата-бабасы Англа жана Саксондордун тилине кире баштаган. 376-жылы бүткүл Борбордук Европа хунндардын бийлигине өтүп, 449-жылы гана хунн падышасы Атилла өлөр алдында саксондордун алгачкы топтору Британ аралдарына көчүп кете баштаган. Бул көчүрүү процесси жүз элүү жылга жакын созулган [1]. Ошентип, түрктөрдүн герман урууларынын үстүнөн үстөмдүк кылган доордогу эски англис тилине түрк лексикасынын тикелей таасири эң аз дегенде жетимиш үч жылга созулган экен. Ошол кездеги түрктөрдүн герман урууларына караганда маданий жактан артыкчылыгын эске алганда, эски англис тилинде түркизмдер, өзгөчө аскер жаатында, ошондой эле түрк тилинин түзүлүшүнө байланыштуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдү камтыган.

Ар кандай булактарга таянсак ондон 800гө чейин түркизмдер бар экен. Алардын ичинен эң так саны төрт жүз деп

эсептейбиз. Ал эми 55% этнографиялык реалдуулуктар, 26сы коомдук жана саясий лексикага тиешелүү, 19% табигый реалдуулуктар. Терминология, негизинен, коомдук-саясий жана атайын адабияттарда кездешет, ошондуктан көпчүлүк сөздөр адамдардын бир кыйла тар чөйрөсүнө белгилүү [1].

1096-жылдан 1270-жылга чейин европалыктар Палестинада “Ыйык мүрзөнү бошотуу” үчүн сегиз жортуул жасашкан. XI-XIII кылымдарда англис тилине түркизмдер Англиянын башкаруучу элитасы сүйлөгөн эски француз тили аркылуу дагы кирген. Англия менен түрктөрдүн ортосундагы түз байланыштар крест жортуулдарынын учурунда башталган, ага англис феодалдары жана алардын жоокерлери да катышкан. Крест жортуулдарынын негизги душманы түрктөр же алар Батышта Сарацендер деп аталган. Кызыктуусу, гречканын англис тилиндеги аталыштарынын бири Saracen жүгөрүсү - "Сарацен дан", бул түшүмдүн алынган жерин жана убактысын түздөн-түз көрсөтүп турат. Европалыктар түрк уруусунун «сарацен» (кыпчак менен синоним) атын Сирия, Палестина жана Египеттин арабдары менен кошо бардык мусулмандарга жайылтышкан. Сирияда жана Палестинада Сарацен түрктөрү менен согушуп жаткан европалыктар муну кеңейтишкен. Сириянын, Палестинанын жана Египеттин арабдарын кошкондо, бардык мусулмандарга түрк аталышы, анын натыйжасында көпчүлүк этимологиялык сөздүктөрдө сарасеп деген сөз араб тилинен алынган. Бул европалык тилчилерге мүнөздүү каталарынын бири болгон тигил же бул ориентализмдин этимологиясы [1]. Араб же фарс тилдери түрктөрдөн бир нерсе ала турганы алардын оюна да келбейт. Ошол эле учурда араб жана фарс тилдеринде түрк лексикасынын олуттуу катмарлары бар.

Англис тилине түркизмдер ар кайсы тилдер аркылуу дагы өткөн. Алар немис, испан, латын жана италия тилдери. Мисал

лы немец тилден: shabrack, trabant; испан тилинен: bocasin, laskey; латын тилинен: janissary, sable; итальян тилинен: bergamot, kiosk. Ал эми түркизмдердин көп бөлүгү англис тилине немец тилинен келген: badian, caique, caviar, odalisque, sabot, turkuose. Мындан башка дагы көптөгөн түркизмдер англис тилине араб, перс, индия жана француз тилдери аркылуу дагы келген. Француз эне тилдеринде түрктөр менен түз байланыштары крест жортуулдары доорунда башталган. Осмон империясынын экспансиясы күчөгөн мезгилде көптөгөн француздар, испандар жана италиялыктар түрктөрдүн кызматында болушкан. 1536-жылы Франция менен Түркия кол коюшкан союздук келишим Француз букараларына соода, консулдук жана соттук артыкчылыктарды берген. Осмон дөөлөтүнүн жыргалчылыгына жана байлыгына суктануу Европада түркофилизм феноменин пайда кылган [2]. Түркияга болгон кызыгуу ушунчалык чоң болгондуктан, 16-кылымдын биринчи жарымында эле Европада Түркия жөнүндө 900дөн ашуун илимий эмгек жазылган [1]. Албетте, мындай шартта түркизм француз жана башка европалык тилдерде аркылуу дагы англис тилинде бир катар сөздөрдү киргизди десек болот. Европалык этимологдор адатта түрктөр менен болгон байланыштын бул тилдерге тийгизген таасирин эске алышпайт. Египетке жана Сирияга алгачкы түрктөр отурукташкандар түркмөндөрдүн огуз уруулары болгон. 10-кылымдан баштап кыпчак уруулары Египетке ар кандай жолдор менен келип, акырындык менен 1250-жылы мамлюк султаны Айбектин бийликке келишинин натыйжасында кыпчак тили Египеттин мамлекеттик тили болуп, 1517-жылга чейин кыпчак-огуз тилиндеги адабият өнүккөн. Түркизмдердин англис тилине кирүү жолдорунун бири алардын индия сөздөрүн кабыл алуусу болгон. Мындан тышкары, бул процесс Индияда биринчи англис соода пункттары негизделген 16-кылымда

жана 19-кылымдан баштап эң маанилүү болгон Индия Британ империясынын колониясы болуп калган. Англис тилине түрк тектүү кырк сөз ар түрдүү индиялык тилдерден кирген. Түркизмдердин эски англис тилине, ошондой эле орто англис тилине да киришинин дагы бир жолу - викинг. Викингдер IX-кылымдан XII-кылымга чейин узак убакыт бою болгарлар, печенегдер, кыпчактар жана башка түрк уруулары менен активдүү байланышып, алардан кандайдыр бир түшүнүктөрдү алышса керек. 800-жылы экспансиясын баштаган викингдер - деңиз көчмөндөрү, жоокерлер жана соодагерлер V-кылымдагы хунн кылычтарын өзгөчө баалашкан. Ал эми Скандинавиянын Англияга үстөмдүк кылган доорунда (IX-XII кылымдар) англис тилине викинг тили күчтүү таасир эткен [1].

Орус тилинин ортомчулугу менен англис тилине алтымыштан ашуун түркизмдер кирип, бир нече сөз поляк тилинен алынган. Власичева Виктория Валерьевнанын маалыматына таянсак, англис тилине түркизмдердин активдүү түрдө кабыл алынуу мезгили XVI-XVII кылымдарга таандык экен [3]. Орус тилинин ортомчулугу менен англис тилинин лексикасына өткөн түркизмдер: Astrakhan, ataman, hurrah, kefir, koumiss, mammoth, irbis, shashlik, caracul, kaftan, kendyr. Бирок башка жаатында сөздөр аз. Мисалы, ат жабдыктарынын аттары (ээр, жүгөн ж.б.) дээрлик жок [3].

XIX кылымда негизинен түрк тектүү түркизм саякатчылардын, дипломаттардын жана соодагерлердин сүрөттөөлөрү аркылуу гана эмес, басма сөз аркылуу да кире баштады. 1874-жылы Стамбулда англис тилинде эки гезит — «The Levant Herald» жана «The Levant Times» басылып чыккан. Англис тилине кирген түркизмдердин басымдуу бөлүгүн түрк тилинен алынган байланыштар түзөт. Мунун себеби, бардык түрк мамлекеттеринин ичинен Англия менен эң

күчтүү жана кеңири байланышта болгон Борбор Азия өлкөлөрү болгон [1]. Англис тилинде англистердин башка түрк элдери - өзбектер, азербайжандар, татарлар жана казактар менен түз байланыштарынан улам келип чыккан түркизмдер көп сандаган саякатчыларга жол ачкан. Англис тилиндеги түрк тилдеринин ыңгайлашуусунун эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири алардын англис тилинин ар кандай сөздүктөрүндө жайгашуусу, ошондой эле ар кандай көркөм адабияттарда колдонулушу болуп саналат. Лингвистикалык байланыштар маданий жана тарыхый факторлордун өз ара аракетинде көрүнөт жана маданияттар аралык байланыштын маанилүү процессин билдирет. Тилдик механизм катары түрдүү тилдерде активдүү колдонулган түрк лексикалык элементтер өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Ар түрдүү тилдерди салыштыруу, байланышуу тилдин универсалдуу фактысы экенин, анын лингвистикалык маңызы алардын ар түрдүү тилдердин системасына киришинин абсолюттук же салыштырмалуу хронологиясын аныктоого мүмкүндүк берерин көрсөтөт. Тилдин лексика-семантикалык системасы менен тыгыз байланышкан түркизмдер англис жана башка тилдердин тилдик бирдиктеринин корпусун кеңейтип, кирип кетүү жолдорун жана ыңгайлашуу даражасын көрсөтүп турат. Мында тилдин лексикалык жана фонетикалык потенциалынын мыйзам ченемдүүлүктөрү эске алынат. Түрк тилдеринде кабыл алуу түрк сөздөрүн гана эмес, көптөгөн түрк тилдери аркылуу англис тилине кирип, англис лексикографиялык булактарында чагылдырылган араб жана монгол, фарс, татар, өзбек, казак тектүү лексикалык элементтерди камтыйт. Ошентип, түркизм өз ара байланыштын булагына карабастан, түрк тилдеринен англис тилине кирген сөздөрдү, башкача айтканда, алардын тарыхында түрк баскычы бар сөздөрдү

билдирет. Андагы байланыш сөздөрдүн ролун изилдөө үчүн кайсы тил тандалбасын, колдонулган сөздөрү тигил же бул жол менен анын сөз байлыгын кеңейтүүгө жардам берери анык. Англис тилинин лексикалык курамында кабыл алынган сөздөрү өтө маанилүү, анын ичинде түрк тектүү сөз түзүүчү морфемалардан жана лексемалардан турат. Биздин макалабыз түрк тилдерине гана тиешелүү болгондуктан, түрк насыя сөздөрүнүн англис тилинде колдонулушун көрсөткөн ар кандай булактарды талдоо аркылуу түрк формалисттеринин ассимиляция даражасын орнотууга аракет кылабыз. Түркизмдердин ассимиляция даражасы тарыхый шарттар менен гана эмес, түркизмдердин англис тилине кирүү жолдору жана колдонуу жыштыгы менен да аныкталат. Англис тилинин түрк тилдериндеги сөздөрдү "кабылалуусунун" эң маанилүү көрсөткүчү болуп алардын колдонулушу жана англис тилинин ар кандай сөздүктөрүндө, атап айтканда түшүндүрмө сөздүктөрдө жазылган. Түшүндүрмө сөздүктөр өзгөчөлүктөрү материалдарды берүү ыкмалары болуп саналат. Аларда сөздүн толук чечмелениши (логикалык, предметтик, лингвистикалык) берилет [4, с. 214]. Сөздүн айтылышын, анын стилистикалык таандыктыгын, грамматикалык белгилерин көрсөткөн белгилер келтирилет, сөздүн ар бир маанисине кеңири иллюстрациялык материал берилет, айрым сөздүктөрдө сөздүн этимологиясы да берилет. Андагы сөздөрдүн ролун изилдөө үчүн кайсы тил тандалбасын, колдонулган сөздөрү тигил же бул жол менен анын сөз байлыгын кеңейтүүгө жардам берери анык. Р.Ф.Хамидуллинанын маалыматында англис тилинин хронологиялык заамдордун пайда болушунда, алардын тилдеги мүмкүн болуучу орду жана колдонулушу тилден тилге өтүүдө ролу чоң [5, с. 217]. Түрк тектүү сөздөрдүн англис тилинин лексикалык курамына кирген сөздөр өтө

маанилүү. Биздин изилдөө жаатыбыз түрк тилдерине гана тиешелүү болгондуктан, кандай себептерден улам кээ бир түрк сөздөрү англис тилинде колдонулуп калганын жана анын пайда болуу тарыхына токтолдук. Демек, түркизмдердин ассимиляция даражасы тарыхый шарттар менен гана эмес, түркизмдердин англис тилине кирүү жолдору жана колдонуу жыштыгы менен да аныкталат. Жыйынтыктап айтканда, түркизмдердин англис тилинде колдолулушу тууралуу сөз кылып жатып, эки жыйынтык чыгаргым келди. Биринчиден, ассимиляциянын жетишерлик жогорку даражасына карабастан, түркизмдерди колдонуу тар багыттуу жана алар экзотикалык лексика категориясына кириши мүмкүн. Экинчиден, түркизмдердин англис тилине

ассимиляцияланышы тилдик көрүнүшүн кыйла байытууга мүмкүндүк берет. Бул макаланы жазып жатып, англис тилинде түрк тили менен тигил же бул жагынан өз ара байланышта болгон көптөгөн сөздөр бар экенин жана түрк тили дүйнөдөгү көптөгөн тилдердин негиздөөчүсү деген тыянак чыгарууга боло тургандыгын түшүндүм. Изилдөөчүлөр негизги индоевропа тилдеринин лексикалык жана грамматикалык курамына түрк тектүү элементтердин сиңип кеткендигине макул болушат. Иликтөөмдүн жүрүшүндө мен үчүн дагы бир таң калыштуу факт ачыкка чыкты: өлкөнүн Англия деген аталышынын өзү эле түрк тектүү сөз. Англисче сөздүн түпкү мааниси "кен казылган жерлер" деген сөздү түшүндүрөт экен.

Адабияттар

1. Биккинин И. Тюркизмы в английском языке // GreyLib: библиотека Хуршида Даврона. – 2015. – 15 авг. – URL: <https://greylib.align.ru/789/tyurkizmy-v-anglijskom-yazyke.html> / (дата обращения: 10.02.2024).
2. Рудевский А.О. Тюркизмы в английском языке / А.О. Рудевский, В.О. Калмаз // GreyLib: библиотека Хуршида Даврона. – 2015. – 15 авг. – URL: <https://greylib.align.ru/789/tyurkizmy-v-anglijskom-yazyke.html> / (дата обращения: 10.02.2024).
3. Власичева В.В. Особенности семантики и функционирования тюркизмов в русском и английском языках XX – начала XXI веков: автореф. дисс. на соискание ученой степени к.филол.н.: специальность: 10.02.20 [Электронный ресурс]. URL: <http://dspace.kpfu.ru/xmlui/handle/net/92170>.
4. Багинская И. Н. К проблеме ассимиляции заимствований. / И.Н. Багинская – М.: Наука, 2005. – 214 с.
5. Хамидуллин Р.Ф. Тюркизмы в английском языке. / Р.Ф. Хамидуллин. – Казань: Свет, 2002. – 217 с.